

Матеріали до лекції за темою «Підходи до вивчення особистості» з дисципліни «Психологія» (Філософський факультет, 2 курс).

Особистість як об'єкт психологічних досліджень

Особистість із її неповторним духовним світом завжди була і продовжує залишатись однією з найскладніших проблем пізнання людини. У наш час потреба у науково достовірних і придатних для практичних завдань даних про психологію особистості помітно загострилася. Без цих знань неможливий прогрес науки і техніки, економіки й освіти, культури і мистецтва, розвитку людського суспільства.

Особистість як предмет пізнання цікавить багато наук, що вивчають людину. У філософії особистість виступає як сукупність усіх суспільних стосунків. Проблема особистості у філософії - це проблема місця, яке займає особистість у суспільстві. Особистість у соціології - це стійка система соціально значимих рис, що характеризують індивіда як продукт суспільного розвитку і обґрунтовують включення індивіда в систему соціальних стосунків за допомогою діяльності і спілкування. Особистість у загальній психології - ядро, інтегруюче начало, що зв'язує воедино різні психічні процеси індивіда і що надає його поведінці необхідну послідовність і стійкість. Диференціальна психологія робить акцент на вивченні індивідуально-психологічних особливостей особистості і відмінностей між людьми. Соціальна психологія вивчає статус і соціальні ролі особистості у різних спільнотах, її самосприйняття в контексті цих ролей, настанови, міжособистісні взаємини, зв'язки людей у спільній діяльності.

Суттєвий вклад до загальної теорії особистості вносять педагогічна, вікова, етнічна психологія, психологія праці, психологія розвитку і ряд інших наук.

Психологія особистості вивчав рушійні сили і умови розвитку особистості, періодизацію розвитку індивіда, особистості та індивідуальності, індивідуальні властивості особистості та їх роль у розвитку особистості,

розвиток особистості у соціо- та персоногенезі, структуру особистості і різні методичні підходи до її вивчення, теорії особистості та багато інших проблем.

У сучасній психології виділяють наступні напрями дослідження особистості: біоенетичний, соціоенетичний і персоноенетичний. В основі виділення даних напрямів знаходиться детермінація розвитку особистості під впливом середовища і спадковості. Розглянемо кожний із перерахованих напрямів.

Центром уваги представників біоенетичного напрямку є проблеми розвитку людини як індивіда, що має певні антропоенетичні властивості (задатки, темперамент, біологічний вік, стать, нейродинамічні властивості, органічні потреби, потяги тощо.), які проходять різні стадії дозрівання під час реалізації філоенетичної програми виду в онтогенезі.

Основним завданням представників соціоенетичного напрямку є вивчення процесів соціалізації людини, засвоєння людиною соціальних норм і ролей, набуття соціальних настанов і ціннісних орієнтацій, формування соціального і національного характеру людини як члена тієї або іншої спільності.

У центрі уваги представників персоноенетичної орієнтації стоять проблеми активності, самосвідомості і творчості особистості, формування людського Я, боротьби мотивів, виховання індивідуального характеру і здібностей, самореалізації і особистого вибору, пошуку сенсу життя.

Велике значення для психології особистості має культурно-історичний системно-діяльнісний підхід розвитку особистості. У даному напрямі властивості людини як індивіда розглядаються як "безособові" передумови розвитку особистості, які в процесі життєвого шляху можуть отримати особистісний розвиток. Соціокультурне середовище є джерелом, що живить розвиток особистості, а не "чинником", що безпосередньо визначає поведінку. Справжніми підставами і рушійною силою розвитку особистості виступають спільна діяльність і спілкування, за допомогою яких здійснюється

залучення особистості до культури. У рамках системно-діяльнісного підходу особистість розглядається як відносно стійка сукупність психічних властивостей, як результат включення індивіда у простір міжіндивідуальних зв'язків.

Б. Г. Ананьєв таким чином підсумовує вивчення проблеми особистості у психології: "Проблема особистості" будучи однією з центральних у теоретичній і прикладній психології, виступає як дослідження психічних властивостей і стосунків особистості (загальна психологія особистості), індивідуальних особливостей і відмінностей між людьми (диференціальна психологія), міжособистісних зв'язків, статусу і ролей особистості у різних спільнотах (соціальна психологія), суб'єкта суспільної поведінки і конкретних видів діяльності (прикладна психологія). Цінність такого багаторівневого психологічного вивчення особистості полягає в тому, що всі вони дозволяють розкрити діалектику як загального так і неповторного у психологічному складі особистості. Найважливіше теоретичне завдання такого підходу полягає в розкритті об'єктивних підстав інтегральних психологічних властивостей, які характеризують людину як індивіда, як суб'єкта, як особу і як індивідуальність".

В. Г. Ананьєв так сформулював завдання психології особистості: вивчення психічних властивостей і взаємин особистості; вивчення індивідуальних особливостей і відмінностей; дослідження міжособистісних зв'язків, статусу і ролей особистості в різних спільнотах; вивчення суб'єкта суспільної поведінки і конкретних видів діяльності.

Базові категорії психології особистості: індивід, особистість, індивідуальність

Поняття особистості належить до найбільш суперечливих і складних для визначення у сучасній психології. Єдиного, загальновизнаного визначення особистості немає до сьогодні. На питання, що таке особистість, психологи відповідають по-різному, і в різноманітті їх відповідей виявляється складність

феномена особистості. Як ілюстрацію можна навести визначення поняття "особистість", що містяться в працях різних вчених.

"Поняття особистості визначає людського індивіда як члена суспільства, узагальнює інтегровані в ньому соціально значимі риси" (І. С. Кон).

"Особистість - це індивід, який визначив свою діяльну позицію до всього, що його оточує: до праці, до суспільного ладу, до боротьби мас, до завдань колективу, до долі іншої людини" (П. Є. Кряжев).

"Особистість - людина як суспільний індивід, суб'єкт пізнання і об'єктивного перетворення світу, розумна істота, яка володіє мовою і здатна до трудової діяльності" (А. В. Петровський).

"Особистість - людина як носій свідомості" (К. К. Платонов).

"Особистість - це людина, взята в системі таких психологічних характеристик, які соціально зумовлені, проявляються в суспільних за природою зв'язках і відносинах, є стійкими і визначають моральні вчинки людини, котрі мають істотне значення для неї самої і тих, хто її оточує" (Р. С. Немов).

Особистість найчастіше визначають як людину в сукупності набутих соціальних якостей. Це означає, що до числа особистісних не належать такі особливості людини, які генотипічно чи фізіологічно обумовлені і не залежать від життя у суспільстві. У багатьох визначеннях особистості також підкреслюється, що до числа особистісних не належать психологічні якості людини, які характеризують її пізнавальні процеси чи індивідуальний стиль діяльності, за виключенням тих, які виявляються у суспільстві. У поняття особистість зазвичай включають такі властивості, які б більш чи менш стійкими, свідчать про індивідуальність людини та визначають її вчинки.

Отже, особистість - це людина в системі таких психологічних характеристик, які соціально обумовлені, виявляються у суспільних відносинах, є стійкими і визначають моральні вчинки людини.

Для розуміння природи особистості, потрібно з'ясувати співвідношення цього поняття з іншими поняттями, що використовуються як у класичній, так

і в сучасній психології. Це поняття індивід, людина, особистість, індивідуальність.

Використовуючи поняття людина, ми маємо на увазі, що мова йде про істоту, яка поєднує в собі два напрямки розвитку: біологічний (людина є представником біологічного виду і характеризується певною тілесною організацією, що має такі суттєві ознаки: прямоходіння, наявність пристосованих до праці рук, високорозвинений мозок, особливі морфологічні ознаки) та соціальний (людина є носієм свідомості, що є суспільним продуктом). Тільки в суспільстві і завдячуючи суспільству відбувається розвиток біологічних можливостей людини, формування свідомості, самосвідомості та механізмів саморегуляції. Взаємодія біологічної і соціальної передумови забезпечує психологічний результат: людина набуває здатність відображати світ у поняттях, планувати і прогнозувати, фантазувати і мріяти, усвідомлювати причини своїх вчинків, діяти розумно. Усі ці аспекти (біологічний, соціальний і психологічний) рівномірно представлені у понятті "людина". Жодне з них не є домінуючим.

Людина народжується на світ з генетично закладеними в неї потенційними можливостями стати саме людиною. Щоб підкреслити біологічно зумовлену належність новонародженої дитини і дорослої людини саме до людського роду та відрізнити їх від тварин, використовують поняття "індивід" як протилежне поняттю особини тварини. Індивід - це людська біологічна основа розвитку особистості у певних соціальних умовах. Індивідні якості, тобто притаманні людині задатки, анатомо-фізіологічні передумови, закладають підвалини створення особистості.

Б. Г. Ананьєв виділяв первинні і вторинні властивості індивіда. До первинних він відносив властивості, притаманні всім людям, такі як вікові особливості (відповідність певному віку) і статевий диморфізм (належність до певної статі), а також індивідуально-типологічні характеристики, у тому числі особливості конституції (складу тіла), нейродинамічні властивості мозку, особливості функцій великих півкуль. Сукупність первинних властивостей

індивіда визначає його вторинні властивості: динаміку психофізіологічних функцій і структуру органічних потреб. У свою чергу інтеграція всіх цих властивостей обумовлює особливості темпераменту і задатки людини.

Поняття особистість більш вузьке, акцентоване на суспільній суті людини. Іншими словами, особистість - та ж людина, тільки абстрагована від її біологічної, природної сторони, яка розглядається як суспільна, соціальна істота. Це член суспільства, який виконує певні соціальні функції.

Деякі автори визначають особистість як системну властивість індивіда, що формується в спільній діяльності і спілкуванні. Є й інші тлумачення цього поняття, але всі вони сходяться в одному: поняття "особистість" характеризує людину як соціальну істоту.

Проте, людина - це не лише індивід та особистість, але і носій свідомості, суб'єкт діяльності, що виробляє матеріальні і духовні цінності. Структура людини як суб'єкта діяльності утворюється з певних властивостей індивіда і особистості, які відповідають предмету і засобам діяльності (В. О. Аверін). Саме категорія "суб'єкт" означає вищий рівень розвитку особистості. Особистість стає індивідуальністю, досягаючи максимального рівня своєї неповторності, а суб'єктом вона стає, досягаючи оптимального рівня розвитку своєї людяності, етичності (С. Л. Рубінштейн).

Отже, кожна людина з'являється у вигляді деякої цілісності - як індивід, особистість і суб'єкт, обумовленою єдністю біологічного і соціального. Як індивід людина розвивається в онтогенезі, а як особистість вона проходить свій життєвий шлях, у ході якого здійснюється соціалізація індивіда (В. О. Аверін). Отже, людина - це біосоціальна істота, наділена свідомістю і здатністю до діяльності. Об'єднання цих трьох рівнів в одне ціле формує інтегральну характеристику людини - її індивідуальність.

Індивідуальність - це поєднання психологічних особливостей людини, що утворюють її своєрідність, відмінність від інших людей. Індивідуальність виявляється у здібностях людини, домінуючих потребах, рисах характеру, почутті власної гідності, світобаченні, системі знань, умінь, навичок, рівні

розвитку інтелектуальних, творчих процесів, індивідуальному стилі діяльності та поведінки, типі темпераменту, характеристиках емоційної та вольової сфер тощо.

У ряді концепцій (С. Л. Рубінштейн, Б. Г. Ананьєв) індивідуальність трактується як вищий рівень розвитку особистості. В. С. Мерлій розглядає поняття "індивідуальність" як інтеграційну структуру будь-якої особистості. А. Г. Маклаків трактує індивідуальність як сукупність психічних, фізіологічних і соціальних особливостей конкретної людини з точки зору її унікальності, своєрідності і неповторності. Передумовою формування людської індивідуальності служать анатомо-фізіологічні задатки, які розвиваються в процесі виховання, що має суспільно обумовлений характер. Різноманітність умов виховання і природжених характеристик породжує широку варіативність проявів індивідуальності.

На рівні індивідуальності можливі найвищі досягнення людини, оскільки індивідуальність виявляється у взаємозв'язку і єдності властивостей людини як індивіда, особи і суб'єкта діяльності (В. О. Аверін). Саме ця єдність складає основу для максимально повного розвитку і виявлення людиною своїх здібностей, допомагає їй внести свій власний неповторний вклад до суспільного розвитку.

Отже, кожна людина постає одночасно як індивід, особистість і суб'єкт діяльності, але далеко не усім удається стати індивідуальністю. Також вірно і те, що кожна людина є структурним цілим, але далеко не кожна людина є цілісною особистістю, тобто досягає гармонійної взаємодії всіх якостей, властивостей, способів діяльності.

Основні етапи історії досліджень особистості

У СРСР систематизовані спроби аналізу розвитку теоретичних уявлень про психологію особистості розпочинали Л. І. Анциферова, К. Обухівський, В. С. Мерлін, А. В. Брушлинський, Л. І. Божович, К. В. Шорохова, М. Я. Ярошевський та інші вчені. В цьому зв'язку заслуговує на увагу історичний аналіз розвитку теоретичних поглядів на особистість і класифікація сучасних

теорій особистості, розроблені Р. С. Немовим. Відповідно до цих тверджень можна виділити три основні періоди в розвитку психологічних поглядів на особистість: філософсько-літературний, клінічний та експериментальний.

Філософсько-літературний період охоплює проміжок часу від мислителів стародавнього світу до початку XIX століття. Теорія духовного світу людини сформувалась на основі спостережень за особливостями поведінки людей, виявлення їх індивідуальних відмінностей. Теоретичні викладки цього періоду мали абстрактний характер і торкалися в основному моральної та соціальної природи особистості. Цей період освітлений геніальними здогадками та ідеями таких зірок світової культури людства, як Соломон, Піфагор, Геракліт, Сократ, Демокрит, Платон, Діоген, Аристотель, Епікур, Сенека, Плутарх, Фірдоусі, Омар Хайям, Р. Бекон, Монтень, Сшноза, Вольтер, Г. Сковорода, Кант та багато інших. Вони внесли неоціненний вклад у розуміння природи та суті людської особистості.

У клінічний період, майже до першої чверті XX століття, філософсько-літературні описи особистості почали доповнюватись результатами психологічних спостережень і досліджень в умовах клініки. Зібраний та проаналізований психіатрами клінічний матеріал про особливості психічних проявів хворих людей допоміг виявити психологічні особливості особистості, властиві не лише хворим, а й здоровим людям, проте у хворих вони гіпертрофовані.

Особливість цього періоду полягає в тому, що, намагаючись дати визначення особистості, психіатри робили це в термінах "рис особистості". Риси давали можливість описати і цілком нормальну і паталогічну особистість.

Такий підхід впливав з потреб психотерапії, але обійтися в психологічній науці при описанні поняття "особистість" без термінів рис було вже неможливо. Головний недолік цього підходу полягав у тому, що в основу "теорії особистості" лягли риси, притаманні як хворій, так і здоровій людині, тобто не враховувалися психічні властивості, притаманні лише "нормальній"

особистості. Проте, за цей відносно короткий період, розвиток теоретичних уявлень про особистість зробив помітне зрушення вперед.

Експериментальний період, початок якого припадає на першу чверть ХХ століття, в дослідженні особистості пов'язаний з "кризою психології". Суть її полягала в суперечності між досягнутим рівнем у розумінні психічних процесів та психічних функцій і неможливістю застосувати ці досягнення до пояснення цілісних поведінкових актів людини. Індивід постав як сукупність окремих психічних функцій, що не вело до цілісної психології особистості. Проте проведені дослідження мали експериментальний характер. Одержані дані піддавалися статистичному обробленню, що значно підвищило наукову достовірність результатів вивчення психічних феноменів. Завдяки цьому було зроблено новий крок у вивченні особистості, перейшовши від умоглядних викладок, від виміру та оцінювання окремих психічних функцій до експериментально вивіренних і математично оброблених теоретичних моделей особистості.

Експериментальні дослідження особистості в Росії були започатковані О. Ф. Лазурським і Г. І. Россолімо, а за кордоном - Г. А. Айзенком, Р. Кеттелом і Г. Олпортом.

У працях О. Ф. Лазурського зроблено важливий крок у переході до нового розуміння системи взаємин людини з навколишнім соціальним середовищем. Він вводить у психологію природний експеримент, при якому навмисне втручання в життя людини поєднується з природною і порівняно простою обстановкою досліду. Завдяки цьому відкривається можливість дослідження не лише окремих психічних процесів та функцій, а й особистості в цілому. Свої погляди вчений узагальнив у курсі лекцій "Загальна та експериментальна психологія", де стверджував, що темперамент і характер складають ендопсихічну, тобто природжену сторону особистості. А ставлення людини до оточуючої дійсності становить другу сторону - екзопсихічну, що формується в індивідуальному досвіді особистості.

Інший російський вчений Г. І. Россолімо вносить ідею кількісної оцінки інгредієнтів душевного життя з метою створення його індивідуально своєрідного профілю у здорової або хворої особистості. Розроблений метод дозволяв вирішувати практичні питання про типи психічних індивідуальностей, розумову відсталість про діагностування хворобливих симптомів у галузі психіки тощо. Та головне, що він також стоїть біля джерел цілісного підходу до вивчення і описання особистості.

В експериментальне вивчення особистості значний внесок зробив Г. Айзенк. Він розробив оригінальні методи і процедури математичного оброблення даних експерименту та спостережень, опитувань й аналізу документів, одержаних про особистість різними методами і з різноманітних джерел. В результаті застосування таких дослідницьких процедур виникла можливість одержати корелюючі (статистично зв'язані між собою) дані, які характеризують загальні та індивідуально стійкі риси особистості. Цей напрям, що дістав назву "теорія рис", був розвинений Г. Олпортом і покладений в основу нової теорії особистості.

Р. Кеттел у рамках цієї теорії розробив процедуру експериментального вивчення особистості методом факторного аналізу. Він закладав основи тестології особистості, виділив і описав ряд реальних факторів (рис) особистості. Йому належить один з перших тестів особистості "16-факторний тест Кеттела".

Експериментальний підхід до цілісного вивчення й описання особистості виявився вельми плідним. Це привело до появи в 30-х роках нашого століття політичної диференціації досліджень та виникнення нових трактувань теорії особистості. Так, Курт Левін з позицій гештальтпсихології зробив спробу експериментально дослідити психологічну культуру особистості, що включала потреби, афекти і волю. Хоча це були лише деякі елементи структури особистості, але результати їх досліджень були цікавими й плідними. У цей період виникло ряд нових і цікавих концепцій особистості: теорія самореалізації Г. Олпорта, концепція самоактуалізації А. Маслоу,

теорія "Я" К. Роджерса, біосоціальна теорія Г. Мерфі, персонологія Г. Меррея і факторіальні теорії Р. Кеттела, Г. Айзенка і П. Гілфорда.

Психоаналіз З. Фрейда

Розглянемо деякі погляди зарубіжних вчених на психологію та концепції структури особистості" які найбільш використовуються у світовій психологічній науці і практиці.

Одна з найвидатніших теорій особистості була створена Зігмундом Фрейдом (1856-1939). З. Фрейд уподібнив психіку айсбергу, в якому лише невеличка частина виступає над поверхнею води і є сферою свідомого, тоді як більша частина айсберга перебуває під водою - це сфера несвідомого, і саме там, у просторі несвідомого, можна знайти прагнення, пристрасті, витіснені думки та почуття, що здійснюють контроль над свідомими думками та вчинками людини.

Вчений виділив дві основні групи людських інстинктів: еротичні (інстинкти життя) і руйнівні (інстинкти смерті). Енергія інстинктів життя називається "лібідо". Інстинкти життя включають голод, спрагу, інстинкт самозбереження, сексуальний потяг. Інстинкти смерті - деструктивні сили, що можуть бути спрямовані як всередину індивіда (мазохізм або самогубство), так і зовні (ненависть та агресія). Фрейд стверджував, що поведінка людини повністю детермінована її сексуальними і агресивними потребами. Задоволення цих потреб стикається з перешкодами з боку навколишнього світу, суспільства, тому вони пригнічуються і створюють сферу "несвідомого".

З. Фрейд представив психічне життя особистості як постійну арену боротьби між непримиренними силами свідомого і несвідомого, розуму та інстинктів, які змагаються за контроль над поведінкою. Така концепція психічного життя має назву психодинамічної.

Відповідно до поглядів З. Фрейда, структуру особистості утворюють три основних компоненти: "Воно", "Я" і "Над-Я".

"Воно" (Ід) - це базова і найдавніша структура психічного життя особистості. У ній зосереджені інстинктивні, примітивні, спадкові аспекти

особистості. Це скарбниця примітивних інстинктивних прагнень, емоцій, спогадів, забутих дитячих образ, травм, вороже ставлення до своїх батьків, невілені сексуальні бажання. Все це свідомість відкидає і сприймає як неприйнятне. "Воно" - темне, хаотичне, біологічне несвідоме, що не знає законів та не підпорядковується правилам, вільне від обмежень. Провідні компоненти Ід - це сексуальні та агресивні потяги, які вимагають негайного втілення, реалізації.

Друга структура особистості - "Я" (Его), на думку З. Фрейда, також є вродженою і розташовується як в свідомому шарі так і в перед-свідомості. Таким чином, ми завжди можемо усвідомити своє "Я", хоча це і нелегко. На відміну від Ід, природа якого виявляється в пошуку задоволення, Его підпорядковується принципу реальності, мета якого - збереження цілісності організму. Принцип реальності дає можливість індивідууму гальмувати, переадресувати або поступово давати вихід грубої енергії Ід у рамках соціальних обмежень. Его здатне спрямовувати поведінку в потрібне русло, щоб інстинктивні потреби задовольнялися безпечним для самого індивідуума і для інших людей способом. Его відповідає за довільну поведінку, може контролювати і пригнічувати інстинкти, прагне до послаблення напруги і посилення задоволення.

"Над-Я" (Суперего) - це третій, найпізніший компонент особистості, інтерналізована версія суспільних норм і стандартів поведінки, морально-етична інстанція особистості. Людина не народжується із

Суперего. Суперего у процесі соціалізації формується з Его і слугує цензором вчинків та думок останнього. Це внутрішня репрезентація традиційних цінностей та ідеалів суспільства в тому вигляді, який сформовано виховними впливами, насамперед сім'ї. Суперего виконує такі функції: совість, самопостереження і формування ідеалів.

Система життєво важливих потреб, що складає зміст "Воно", постійно вимагає задоволення і несвідомо спрямовує психічну активність людини, регулюючи її психічні процеси і стани. Несвідомі потяги, що йдуть від "Воно"

знаходяться в стані конфлікту з соціальними і моральними нормами поведінки, які містяться в "Над-Я", тому між "Воно" і "Над-Я" існують постійні і неминучі протиріччя. Вони вирішуються за допомогою "Я" - свідомості, що, діючи відповідно до принципу реальності, намагається розумно примирити обидві конфлікуючі сторони таким чином, щоб потяги "Воно" були максимально задоволені і при цьому не було порушено норми суспільної моралі.

Можливість підтримувати своє психічне здоров'я залежить від механізмів психологічного захисту, які допомагають людині пом'якшити конфлікт між "Воно" і "Над-Я". Фрейд виділяв декілька захисних механізмів, головними з яких є витіснення (перенесення в підсвідомість думок і почуттів, що викликають страждання); проекція (процес, за допомогою якого людина приписує власні неприйнятні думки і почуття іншим людям, покладаючи таким чином на них провину за свої недоліки); заміщення (переадресація агресії з одного об'єкта на інший); сублімація (заміна сексуальних або агресивних потягів на соціально прийнятні форми поведінки).

У кожної людини є свій набір захисних механізмів, сформованих у дитинстві. Проте, не дивлячись на наявність захисту, витіснені бажання прориваються в свідомість у формі сновидінь, фантазій, "випадкових" обмовок, неочікуваних дій і вчинків. Отже, подавлені мотиви продовжують діяти і істотним чином впливають на поведінку людини.

3. Фрейд визначив порядок розгортання психосексуальних стадій протягом дозрівання організму (біологічний чинник розвитку) і вважав, що ці стадії універсальні і властиві всім людям, незалежно від їх культурного рівня. Періодизацію вікового розвитку 8. Фрейда називають психосексуальною теорією особистості, оскільки центральна лінія його теорії пов'язана з сексуальним інстинктом. Назви стадій розвитку особистості (оральна, анальна, фалічна, генітальна) вказують на основну тілесну (ерогенну) зону, з якою пов'язано відчуття задоволення. Основні чинники розвитку особистості

в психосексуальній теорії Фрейда: внутрішній (біологічне дозрівання, реформування кількості і спрямованості сексуальної енергії) і зовнішній (соціальний, вплив спілкування з батьками). Цінність даного підходу в тому, що вперше було вказано на значущість періоду дитинства у подальшому розвитку особистості.

У теорії особистості З. Фрейда містяться як деякі продуктивні наукові положення (про складність, багатоплановість структури особистості, про свідоме й несвідоме, про внутрішні суперечності особистості), так і суперечливі погляди на природу особистості. Вже сучасники З.Фрейда і навіть його учні вбачали у психоаналітичному вченні низку дискусійних моментів. Так, найбільшій критиці були піддані погляди на мотивацію людської поведінки, яку З.Фрейд пов'язував переважно з природженими інстинктивними (сексуальними та руйнівними) потребами, на фатальний антагонізм між свідомим і несвідомим та між індивідом і суспільством. Виникла потреба у подоланні біологізаторських поглядів на особистість, у соціалізації фрейдистської теорії особистості, що й було здійснено неофрейдистами. Несвідоме наповнювали новим змістом. Місце нереалізованих сексуальних потягів посіли колективне несвідоме ("архетипи")" виражене в міфології, релігійній символіці, мистецтві та передане у спадок (К. Г. Юнг), прагнення до влади внаслідок відчуття неповноцінності (А. Адлер), неможливість досягти гармонії із соціальною структурою суспільства і відчуття самотності, яке при цьому виникає (Е. Фромм) та інші психоаналітичні механізми конфлікту особистості і суспільства.

Аналітична психологія К. Юнга

Один із учнів З. Фрейда, Карл Юнг (1875-1961), - швейцарський психолог, засновник аналітичної психології - відмежувався від свого великого вчителя у поглядах на пансексуалізм як головну рушійну силу поведінки людини. До основних понять вчення Юнга відносять поняття про інтроверсію та екстраверсію, відкриття чотирьох основних психічних функцій,

дослідження колективного несвідомого, особливий погляд на структуру особистості, а в зв'язку з цим - створення аналітичної психотерапії.

За К. Юнгом, психіка людини має три рівні: свідомість, особисте несвідоме і колективне несвідоме. Визначальну роль у структурі особистості відіграє колективне несвідоме, яке утворюється із слідів пам'яті, що залишається від усього минулого людства і впливає на особистість людини, визначає її поведінку з моменту народження.

Колективне несвідоме утворюється з різних рівнів, які визначаються загальнолюдською, національною та расовою спадщиною. Найбільше значення мають сліди минулого" тобто досвід тваринних предків людини. Колективне несвідоме виявляється у вигляді ар-хетипів. К. Юнг називав архетипи первинними образами, оскільки вони пов'язані з міфічними і казковими темами. Він також вважав, що архетипи організують не лише індивідуальну, але і колективну фантазію (наприклад, лежать в основі міфології народу, його релігії, визначаючи психологію народу, його самосвідомість). Через актуалізацію певних архетипів культура робить вплив і на становлення індивідуальної психіки людини.. К. Юнг зарахував до архетипів основні складові структури особистості, виділяючи такі елементи: Персону, Его, Тінь, Аніму (у чоловіків), Анімус (у жінок) і Самість.

Персона - це візитна картка "Я", це та частина нашої особи, яку ми показуємо світу, якими ми хочемо бути в очах інших людей. Персона включає і типові для нас ролі, стиль поведінки і одяг, манеру говорити, мислити, одягатися, це характер, соціальна роль, здатність самовиражатися у суспільстві.

Его - центр свідомості, і тому відіграє основну роль у свідомому житті: створює відчуття усвідомленості і послідовності наших думок та дій, відповідальне за зв'язок свідомого і несвідомого. Его збирає розрізнені дані особистого досвіду в єдине ціле, формуючи з них цілісне і усвідомлене сприйняття власної особи.

Тінь - центр особистого несвідомого, куди входять бажання, переживання, тенденції, що заперечуються індивідуумом як несумісні з існуючими соціальними стандартами. При цьому, чим більше домінує Персона в структурі особистості, тим більшою є Тінь, оскільки людині необхідно витіснити в несвідоме все більшу кількість нереалізованих бажань. Юнг не вважав за можливе просто позбавитися від Тіні, не визнавати її, оскільки вона - природна частина особистості і людина без Тіні так само неповноцінна, як і без інших частин душі. Найшкідливіше, з його погляду, не помічати, ігнорувати Тінь, тоді як уважне ставлення до Тіні, прагнення до аналізу її змісту допомагають подолати її негативний вплив.

Аніма (у чоловіка) або Ані мус (у жінки) - це ті частини душі, які відображають інтерсексуальні зв'язки, уявлення людини про протилежну стать.

Самість - архетип цілісності особистості, самість об'єднує свідоме і несвідоме, що взаємно доповнюють одне одного до цілісності. К. Юнг відводив архетипу "самості" центральну роль як потенційному центру особистості, на відміну від "Его", як центру свідомості.

Особисте несвідоме складається з переживань, що були колись свідомими, але потім стали забутими або витісненими зі свідомого. За певних умов вони стають усвідомленими. Структурні одиниці особистого несвідомого являють собою сукупність почуттів, думок та спогадів.

К. Юнг створив типологію особистості, в основі якої лежить спрямованість людини на себе або на зовнішнє. Відповідно до цього він розподіляв людей на інтровертів та екстравертів. Інтроверти в процесі індивідуалізації звертають більше уваги на внутрішню частину своєї душі, будують свою поведінку на основі власних ідей, власних норм і переконань. Екстраверти, навпаки, більше орієнтовані на Персону, на зовнішню частину своєї душі, вони легше встановлюють соціальні зв'язки і краще усвідомлюють, що відбувається навколо них. Щодо походження типів, то, за К.Юнгом, вони

визначаються не обставинами життя людини, а її природженими властивостями.

Згідно аналітичної теорії, особистість - це сукупність природжених і реалізованих архетипів, а структура особистості визначається індивідуальною своєрідністю співвідношення окремих властивостей архетипів, рівнями несвідомого і свідомого, а також екстра- або інтровертованістю особистості.

Індивідуальна психологія А. Адлера

Відомим учнем З. Фрейда, який виступив проти біологізаторських тенденцій свого вчителя, був А. Адлер (1870- 1937). Він заснував так звану індивідуальну психологію. На відміну від глибинної психології З. Фрейда, в теорії А. Адлера немає жодних постулатів про приховані неосяжні сили і структури психічного життя. Не природжені потяги, не природжені архетипи, а відчуття спільності з іншими людьми, що стимулює соціальні контакти і орієнтацію на інших людей, - ось та головна сила, яка визначає поведінку і життя людини, стверджував А. Адлер.

А. Адлер вважав соціальне почуття природженим, хоча специфічність взаємин людей й визначається характером суспільства, в якому проживає людина. Отже, у цьому аспекті точка зору А. Адлера так само біологічна, як і погляди З. Фрейда і К. Юнга. В той же час Адлер був єдиним, хто вважав найважливішою тенденцією в розвитку особистості її прагнення зберегти в цілісності свою індивідуальність, усвідомлювати і розвивати її. З. Фрейд в принципі відкидав ідею про унікальність кожної особистості, досліджуючи те загальне, що властиве сфері несвідомого.

На думку А. Адлера, структура особистості єдина і тому не може бути розчленованою на три інстанції ("Воно", "Я" та "Над-Я"). Детермінантою розвитку особистості є потяг до вищості, прагнення влади, самоствердження. Однак цей потяг не завжди може бути реалізований, наприклад, внаслідок дефектів у розвитку або несприятливих соціальних умов виникає почуття неповноцінності.

Теорія особистості А. Адлера є добре структурованою системою, що базується на декількох базових поняттях: фіктивний фіналізм, прагнення до переваги, почуття неповноцінності і компенсації, суспільний інтерес, стиль життя, креативне "Я".

Фіктивний фіналізм (фіктивні цілі) - суб'єктивні причини психологічних явищ. Психологічні феномени неможливо зрозуміти, не ґрунтуючись на принципі фіналізму, лише фінальні цілі можуть пояснити людську поведінку. Фінальна мета може бути фікцією, тобто недосяжним ідеалом, але є реальною стимул-реакцією і дає остаточне пояснення поведінки.

Прагнення до переваги є поштовхом до вирішення людиною життєвих проблем. Прагнення до переваги є природженим і веде людину до вершин розвитку. Це могутній динамічний принцип.

Почуття неповноцінності включає усі почуття, які виникають у зв'язку з соціальною або психологічною недосконалістю, окрім переживань, пов'язаних з фізичною слабкістю і хворобою. Почуття неповноцінності в нормальних обставинах є великою рушійною силою. Бажання подолати свою неповноцінність дає поштовх до розвитку особистості.

Суспільний інтерес є природженим, тобто люди - соціальні істоти, які прагнуть зробити суспільство досконалим.

Життєвий стиль є системною основою функціонування особистості, тобто це цілісність, якій підпорядковані структурні частини особистості.

Креативне "Я" створює суб'єктивну, динамічну, єдину, таку, що володіє унікальним життєвим стилем особистість, надає сенс життю, творить мету і продумує засоби її досягнення.

А. Адлер надавав великого значення позиції дитини в сім'ї (порядку народження) для розвитку стилю її життя та способу вирішення життєвих проблем. Створені А. Адлером психологічні портрети типової дитини в різних вікових позиціях є суттєвим внеском вченого в сучасну психологію.

Індивідуальна психологія А. Адлера заперечує фатальний зв'язок психічного розвитку особистості з органічними інстинктами, більше того, вона стверджує, що цей розвиток керований логікою суспільного життя. Однак,

погляди А. Адлера у наш час сприймаються як надмірно механістичні, що надто спрощують

Матеріали до лекції за темою «Бар'єри спілкування» з дисципліни «Психологія» (Філософський факультет, 2 курс).

Поняття спілкування та бар'єрів спілкування. Типи бар'єрів спілкування

1. Поняття спілкування та бар'єрів спілкування

Спілкування - це процес взаємодії принаймні двох осіб, спрямований на взаємне пізнання, на встановлення і розвиток взаємин, надання взаємовпливу на стани, погляди і поведінку, а також на регуляцію їхньої спільної діяльності.

Дуже важливим у спілкуванні є перше враження. Звичайно, перше враження це не завжди остаточний висновок про співрозмовника, але важливо, що із самого початку саме на його основі будується спілкування. У кожного із собою є багаж, що складається з уявлень і суджень про людей, про світ, про себе, зі спогадів, із планів, які треба здійснити в майбутньому і ще з багато чого іншого. Саме з цього багажу і виникає образ партнера. Тим самим усе, що є в багажі, може певним чином відбитися в першому враженні про іншу людину. Звичайно, багаж у кожного свій, і тому люди звертають увагу на різні риси і якості навколишніх, використовують різні риси своїх загальних представлень і свого досвіду й одержують різний результат.

Питання про ефективність людського спілкування - універсальне. Бар'єри спілкування можуть бути зв'язані з характерами людей, їх прагненнями, поглядами, мовними особливостями, з манерами спілкування. І причини багатьох конфліктів, взаємних розбіжностей і невдоволення людей як в особистій, так і в професійній сферах не в останню чергу криються саме в нерозумінні прийомів ефективного спілкування, у невмінні ними користатися.

У цілому основними умовами будь-якого практичного спілкування є вміння і навички людини у використанні так званих розуміючих і директивних

прийомів реагування при взаємодії з іншими людьми. ефективне спілкування повинне містити в собі розуміючі і директивні прийоми реагування і по можливості виключати агресивні і принизливо-поступливі реакції при взаємодії з іншими людьми.

Але усі ці види спілкування, хочуть цього співрозмовники чи ні, можуть і, не рідко, включають в себе найрізноманітніші бар'єри спілкування.

Уникнення - це такий тип бар'єру під час спілкування, коли спостерігається уникнення джерел впливу, відхилення від контакту з партнером, при якому взагалі ніяке спілкування стає неможливим.

Авторитет. Дія даного типу бар'єру спілкування полягає в тому, що, розділивши всіх людей на авторитетних і неавторитетних, людина довіряє тільки першим і відмовляє в цьому другим.

Нерозуміння. Далеко не завжди є можливість визначити джерело інформації як небезпечне, чуже чи неавторитетне і в такий спосіб захиститися від небажаного впливу. Науковець Б. Ф. Поршнев виділяє чотири рівні нерозуміння - фонетичний, семантичний, стилістичний і логічний.

Не слід представляти собі бар'єри в комунікації як результат свідомого, довільного і спрямованого захисту від впливу. У реальному спілкуванні бар'єри присутні у виді незалежних механізмів, що дані людині для захисту, але їхня дійсна природа людині не відома.

Систему бар'єрів можна уявити собі як автоматизовану охорону - при спрацьовуванні сигналізації автоматично перекриваються всі підступи до людини. Однак можливі й інші варіанти - помилкова тривога і відключення сигналізації.

Навіть якщо комунікація відбувається на тлі довіри до співрозмовника, контрсугестія все рівно може мати місце, але вже не як зовнішній бар'єр, а як спосіб зниження значимості неприємної інформації.

2. Типи бар'єрів спілкування

Уникнення - це такий тип бар'єру під час спілкування, коли спостерігається уникнення джерел впливу, відхилення від контакту з

партнером, при якому взагалі ніяке спілкування стає неможливим. Визначивши партнера як небезпечного в якомусь відношенні, "чужого", людина просто уникає спілкування з ним, чи якщо зовсім ухилитися неможливо, додає всі зусилля, щоб не сприйняти його повідомлення. З боку цей "захист" дуже добре помітний - людина неуважна, не слухає, не дивиться на співрозмовника, постійно знаходить привід відвернутися, використовує будь-який привід для припинення розмови.

Уникнення як вид захисту від впливу виявляється не тільки в уникненні людей, але й у відхиленні від визначених ситуацій, таких, у яких може виникнути небезпека "шкідливого" впливу. Таким чином, найпростіший спосіб захисту від впливу - уникнути зіткнення з джерелом цього впливу.

Авторитет. Дія даного типу бар'єру спілкування полягає в тому, що, розділивши всіх людей на авторитетних і неавторитетних, людина довіряє тільки першим і відмовляє в цьому другим. Авторитетним людям виявляється повна довіра і стосовно їхньої мови контрсугестія "не працює". Зате всім іншим, кому в авторитетності відмовлено, довіри немає ніякої, і, отже, те, що вони говорять, не має ніякого значення. Таким чином, довіра і недовіра "залежать" не від особливостей переданої інформації, а від того, хто її подає.

У зв'язку з такою дією авторитету дуже важливо знати, відкіля цей бар'єр береться, від чого залежить присвоєння конкретній людині авторитету. Очевидно, тут можна знайти багато різних "основ". Це може бути і соціальний стан (статус) партнера, його перевага по важливому в даний момент параметру, приналежність даного партнера до реальної "авторитетної" соціальної групи, чи його привабливість у визначених ситуаціях, добрі стосунки до адресатів впливу, приналежність до важливих груп, яким безумовно довіряє його співрозмовник.

Нерозуміння. Далеко не завжди є можливість визначити джерело інформації як небезпечне, чуже чи неавторитетне і в такий спосіб захиститися від небажаного впливу. Досить часто якась потенційно небезпечна для людини інформація може виходити і від людей, яким ми в загальному і цілому

довіряємо (від "своїх" чи цілком авторитетних). У такому випадку захистом буде "нерозуміння" самого повідомлення. Будь-яке повідомлення можна не зрозуміти - по результату це те ж саме, що не чути і не бачити, тільки вплив пробуксовує тепер в іншому місці.

Зовнішні бар'єри. На основі проведеного аналізу типів існуючих бар'єрів у спілкуванні можна зробити наступні висновки. Захист від впливу іншої людини в спілкуванні може приймати вид уникнення, заперечення авторитетності чи джерела нерозуміння. В усіх випадках результатом спрацьовування того чи іншого бар'єрного механізму буде неприйняття впливу - воно не буде сприйняте і, отже, не зробить ніякого впливу. Підставами для захисту є різні ознаки.

Не слід представляти собі ці бар'єри в комунікації як результат свідомого, довільного і спрямованого захисту від впливу. У реальному спілкуванні бар'єри присутні у виді незалежних механізмів, що дані людині для захисту, але їхня дійсна природа людині не відома.

Очевидно, що, крім зовнішніх бар'єрів, існують ще якісь внутрішні захисти, що визначають відношення людини до вже прийнятної і зрозумілої, але в той же час неприємної, небезпечної інформації.

Внутрішні бар'єри - якісь внутрішні перешкоди проти інформації, що загрожує сильній перебудові всіх уявлень людини, її поведінки.

Зрозуміло, що інформація, яка загрожує перебудовою уявлення про світ, зустрічає опір. Її можна або "викинути", або надати їй інше значення. Це можна зробити різними способами.

Практично для всіх людей важливо вміти спілкуватися таким чином, щоб їх правильно розуміли, щоб їх слухали і чули. Тому, важливо знати способи подолання бар'єрів.

Керувати ефективністю можуть обидва партнера, що говорить і слухає, і кожний з них може зіграти свою роль як у підвищенні, так, і в зниженні ефективності спілкування.

Подолання уникнення містить у собі керування увагою партнера, аудиторії, власною увагою.

Подолання логічного бар'єра зв'язано зі знанням ефективності різних аргументів і способів аргументації. Один з найбільш відомих прийомів керування мисленням іншого - це риторичне питання. Для того, щоб бути зрозумілим співрозмовником, треба по можливості враховувати логіку партнера. Для цього необхідно приблизно представляти собі позиції, а також індивідуальні і соціально-рольові особливості, тому що прийнятність чи неприйнятність тієї чи іншої логіки для партнера в основному залежить від його вихідної спрямованості

Розуміння партнера, адекватне уявлення про його точку зору, цілі, індивідуальні особливості - головна умова для подолання усіх без винятку бар'єрів, тому що чим більше той, хто говорить, рахується з особливостями слухаючого, тим більш успішною буде комунікація. Однак і від слухаючого багато що залежить.

Необхідним фундаментом для підвищення ефективності спілкування "з боку слухаючого" є його бажання слухати і чути, що, у свою чергу, сильно залежить від того, якою бачиться йому ситуація спілкування.

Взагалі методів, прийомів і правил ефективного спілкування розроблено чимало, єдиною проблемою тільки залишається те, що більшість з нас просто забуває про них, віддаючись своїй людській природі, забуваючи про найважливіші правила спілкування.

Тільки одиницям вдається цілеспрямовано і ефективно їх використовувати і знаходити спільну мову з більшістю співрозмовників. Ефективне спілкування і вміння усувати бар'єри в ньому – це більше, ніж наука, це справжнє мистецтво, яке так потрібне в нашому житті.

Соціальні відносини регулюються загальноцивілізаційними стандартами, різноманітними нормами міжнародного права. Вони, у свою чергу, впливають на норми конкретного міжособистісного спілкування, враховуючи щоразу соціокультурну та етнопсихологічну специфіку. Головні

критерії, що характеризують нормальний стан соціальних відносин, мають базуватися на нормах моралі і культури, на гарантіях невід'ємних прав і свобод людини: свободи совісті, слова, права власності, пересування, таємниці листування, телефонних розмов. Сукупність загальнолюдських цінностей є основою цивілізованих відносин, відхилення від них деформують соціальні відносини і спілкування.

Деформації (лат. *deformo* — перекручую, спотворюю) спілкування — відхилення від норм взаємодії, які прийняті в суспільстві і відповідають світовим стандартам.

Деформації соціальних відносин спричинюють деформації спільностей, груп і особистості як суб'єкта спілкування. Симптомами такої соціальної патології є викривлені шкали цінностей, пріоритетів особистості, її "Я-образу", самооцінки, знецінення культури, моральності, самоповаги і гідності людини, самогубства тощо. Соціальна патологія спричиняє мілітаризацію суспільної думки, масову містифікацію (захоплення шаманством, чаклунством), наявність у сфері локусу контролю зовнішньої стратегії поведінки (пояснення невдач зовнішніми перешкодами), формування одномірної людини, якій властиві некритичність, втрата індивідуальності, конформність, пасивність, опора на внутрішній світ, підвищена навіюваність та ін. Основою деформацій соціальних відносин і спілкування є етатизм (франц. *etatisme*, від *etat* — держава) — абсолютизація ролі держави стосовно життя суспільства.

Деформації пронизують усі сфери соціального буття. Зважаючи на специфіку соціального середовища, рушійні чинники, сфери прояву, особливості перебігу виокремлюють такі види деформації соціальних відносин:

— **ізоляційна**. Виникає у тоталітарній державі, відмежованій від цивілізаційних процесів (ефект "залізної завіси"), що перешкоджає процесу соціалізації особистості, унеможлиблює опанування нею загальнолюдських цінностей;

— **жорстконормативна**. Її основою є абсолютизація ролі держави в усіх сферах суспільного життя, нівеляція особистості, суспільна цінність якої суттєво занижена;

— **моральна**. Виявляється як дегуманізація відносин, знецінення людського життя;

— **кримінальна**. Ознаками її є засилля злочинного світу, зрощення криміналу і влади тощо. У сфері спілкування поширюється не лише на людей у місцях позбавлення волі, а й на суспільні відносини загалом.

Найретельнішою є кримінальна деформація в середовищі засуджених, яка охоплює всі компоненти спілкування: інформаційний (зменшення обсягу, зміна змісту контактів), перцептивний (негативні стереотипи, порушення сприймання часу), інтерактивний (агресивність дій, задоволення потреб засобами насильства). Спілкування засуджених характеризують інформаційний голод, обмеженість простору взаємодії, стресогенність, одностатевість неможливість обирати референтне коло спілкування, жорстка рольова поведінка тощо. Конкретний вияв компонентів деформації у спілкуванні залежить від безпосередніх чинників, що характеризують особистість та її оточення.

Циркулювання інформації, налагодження і розвиток контактів, сприймання партнера по спілкуванню у процесі міжособистісної взаємодії наштовхуються на різноманітні бар'єри. Найсуттєвішими є комунікативні бар'єри, що виникають на міжособистісному рівні: у повідомленні відправника, в обміні думками між відправником і одержувачем, у виборі носія інформації (електронна пошта, комп'ютер, офіційна мова тощо).

Комунікативні бар'єри (франц. *barrière* — перешкода) — психологічні перешкоди, що виникають на шляху отримання інформації.

Виникають вони на макро- і мікрорівнях. Макробар'єри пов'язані з середовищем, у якому відбуваються міжособистісне взаємодія, комунікативний процес. Проявляються вони в інформаційному перевантаженні (великий обсяг інформації знецінює її зміст), великій кількості

носіїв інформації (газети, телебачення, конференції, звіти), використанні інформації (ексклюзивні дані застосовують для впливу на інших, доступ до обмеженої, призначеної для внутрішнього користування інформації розширює владні повноваження індивідів).

Мікробар'єри породжують особливості інтелекту учасників спілкування, неоднакове знання предмета розмови, різне володіння понятійним апаратом з певної галузі знань, відсутність єдиного розуміння ситуації спілкування, психологічні особливості партнерів, соціальні, політичні, професійні, релігійні відмінності у трактуванні інформації і ситуації взаємодії тощо.

Психологічні особливості партнерів по спілкуванню можуть виявлятися, наприклад, як надзвичайна відвертість чи інтелігентність, інтуїтивне сприймання світу, напористість тощо.

Причинами комунікативних бар'єрів є змістові й формальні характеристики повідомлення (логічні, фонетичні, стилістичні, семантичні). На цій підставі виокремлюють смисловий, логічний, фонетичний, семантичний, стилістичний комунікативні бар'єри (табл. 7).

Види комунікативних бар'єрів

Смисловий

Непорозуміння між людьми, яке є наслідком того, що одне повідомлення має для них різний смисл — суб'єктивний зміст, якого набуває слово у конкретному контексті, в конкретній ситуації спілкування. Слово в різних ситуаціях може мати неоднаковий смисл, який завжди є індивідуально-особистісним: він зароджується у свідомості того, хто говорить, але не обов'язково є зрозумілим тому, хто слухає

- незбігання смислів висловлювань, прохань, наказів та ін.;
- ігнорування поглядів, цінностей, системи особистісних смислів співрозмовника;
- відмінності у знаннях, інформаційному фонді співрозмовників та ін.

Логічний

Неадекватне розуміння інформації, породжене особливостями мислення партнерів по спілкуванню. Більше того, думку зумовлюють різні потреби людини. Тому за кожною думкою фігурує мотив, який і є первинною інстанцією у породженні мовлення

— неоднаковий вид мислення (наприклад, у одного абстрактно-логічне, в іншого — наочно-образне);

— використання операцій мислення (порівняння, аналіз, синтез, узагальнення, абстрагування)

з різним ступенем глибини (поки один заглиблюється в аналіз проблеми, інший, зібравши поверхову інформацію, вже має готову відповідь);

— превалювання форм мислення в інтелекті кожного з партнерів та ін.

Фонетичний

Перешкода, створена особливостями мови того, хто говорить

— учасники комунікативного процесу розмовляють різними мовами і діалектами;

— співрозмовники мають суттєві дефекти мови та дикції;

— партнери

по спілкуванню перекручують граматичну структуру висловлювань;

— невиразна мова, велика кількість слів-паразитів, мова-скоромовка або дуже голосна мова та ін.

Семантичний

Незбігання у системах значень партнерів по комунікації — тезаурусах, тобто лінгвістичного словника мови, з повною смисловою інформацією

— партнери користуються однаковими знаками (і словами) для позначення різних речей;

— обмежений лексикон в одного зі співрозмовників;

— соціальні, культурні, психологічні, національні, релігійні, професійні, групові та інші відмінності;

— невідповідність між мовними засобами, що використовує комунікатор, і мовними ресурсами реципієнта;

— індивідуальні особливості реципієнта, передусім здатність оперувати мовою як засобом мислення та ін.

Стилістичний

Невідповідність стилю мови комунікатора і ситуації спілкування або стилю мови й актуального психологічного стану реципієнта

— панібратська манера спілкування;

— використання стилю спілкування, який може бути недоречним, занадто важким, не відповідати комунікативній ситуації

і намірам партнера;

— використання стилю, який має примусові акценти (якщо комунікатор використовує мовні звороти "вам

потрібно", "ви зобов'язані", "ти повинен" та подібні, у реципієнта виникає явний чи прихований спротив);

— неправильна організація повідомлення (повідомлення сприймається краще, якщо воно побудоване від уваги до інтересу; від інтересу до основних положень; від основних положень до заперечень і запитань; відповіді, висновки, резюмування);

— форма і зміст комунікації

не відповідають одне одному (наприклад, запрошена на розмову людина змушена вислуховувати монолог. Це провокує не тільки незадоволення, а й нерозуміння інформації, оскільки негативні емоції заважають зосередитися і сприймати почуте);

— інформація передається науково-канцелярським стилем, який більш зрозумілий при читанні і утруднений при слуховому сприйнятті та ін.

Комунікативні бар'єри залежать від індивідуальних особливостей учасників комунікації, їх уміння декодувати думки в слова, слухати і концентрувати увагу та ін. У зв'язку з цим виникають такі бар'єри" як межа

уяви, словниковий запас відправника інформації, словниковий запас одержувача, його здатність розуміти значення слів, обсяг запам'ятовування.

Пов'язані із комунікативними особливостями учасників взаємодії комунікативні бар'єри мають соціальний або

психологічний характер. Вони можуть виникати внаслідок особливих соціально-психологічних взаємин між партнерами (антипатія, недовіра тощо), своєрідного "фільтра" довіри чи недовіри. Специфіка дії фільтра полягає в тому, що абсолютно істинна інформація може стати неприйнятною, а хибна — прийнятною. Психологія з'ясовує, за яких умов конкретний канал інформації може бути заблокований цим фільтром, а також сукупність засобів, які допомагають прийняттю інформації і послаблюють дію фільтрів (явище фасцинації).

Фасцинація (англ. *fascination* — зачарування) — спеціально організований вербальний вплив при передаванні інформації, спрямований на підвищення якості сприймання інформації шляхом впливу на емоційний стан і поведінку реципієнта.

Такий вербальний вплив супроводжує інформацію задля зменшення її втрат під час сприймання реципієнтом, підвищення довіри до неї. Фасцинація є додатковим фоном, підсилювачем інформації, що частково сприяє подоланню фільтра недовіри. Прикладом її можна вважати музичний супровід повідомлення.

За психологічною природою комунікативний бар'єр слугує механізмом захисту від небажаної інформації. Психологічна перешкода, яку реципієнт встановлює на шляху небажаної, небезпечної інформації, може мати різну прозорість. Непрозорим бар'єром є уникання — намагання не спілкуватися з будь-ким, цуратися когось. Утекти від небажаної інформації та її впливу можливо як фізично (уникання виключає контакт з носієм такої інформації), так і психологічно (забування інформації або "заглиблення в себе" під час слухання).

Вивчення перешкод на шляху спілкування та способів їх уникнення сприяє досягненню мети спілкування, поліпшенню психологічного клімату і взаємодії в колективі.

**Матеріали до лекції за темою «Темперамент та характер» з дисципліни
«Психологія» (Філософський факультет, 2 курс).**

**ТИПИ ТЕМПЕРАМЕНТА І ЇХ ПСИХОЛОГІЧНА
ХАРАКТЕРИСТИКА**

Темперамент - вроджені особливості індивіда, які проявляються в інтенсивності, темпі і ритмі протікання психічних процесів і станів. Є біологічним фундаментом, на якому формується особистість.

Темперамент людини відбивається:

на швидкості протікання психічних процесів і їх стійкості (наприклад, швидкість відтворення, стійкість уваги і швидкість його перемикавання, рухливості розумових процесів і т. д.).

інтенсивності реагування на емоціогенні подразники (вразливості, силі емоційних переживань, швидкості зміни емоційних станів);

швидкості і силі моторних реакцій, процесів (ході, міміці, пантомимике, жестах, мови і т. д.);

вибірковості психічної діяльності та поведінки (на прагненні до спілкування, до гучних компаній або на схильності до самоти, на замкнутості).

Людина здавна робив спроби виділити і усвідомити типові особливості психічного складу різних людей і звести їх різноманіття до малого числа узагальнених портретів. Узагальнені портрети, побудовані на схожості поведінки, способи вираження почуттів, з глибокої давнини називали типами темпераменту. Найбільш рання з відомих типологій була запропонована ще лікарем К. Галлені (11 ст. До н. Е.). Великий внесок у типологію

темпераментів і складання їх психологічних портретів внесли Гіппократ і Кант. З тих пір темперамент привертає увагу вчених.

Тип темпераменту - вроджена властивість, але воно може дещо змінюватися під впливом умов життя або змін, що відбуваються в організмі.

Психологічний портрет типів темпераментів вперше склав І. Кант. Подальші дослідження уточнили ці портрети.

Сангвінік: висока активність, багата міміка, виразні жести. Живий, рухливий, прагне до частоті зміни вражень, швидко відгукується на навколишні події, швидко орієнтується в незнайомій обстановці, добре адаптується, ініціативний, порівняно легко переживає невдачі, неприємності. Сангвінік дуже продуктивний, якщо діяльність його цікавить. Якщо він байдуже ставиться до предмета чи діяльності, то він стає млявим, нудним. Він схильний ковзати по поверхні, обходити труднощі, поспішати з прийняттям рішень. "Довіряй, але перевіряй", - принцип підходу до сангвініку, бо в рішеннях йому не вистачає продуманості, в інтересах - постійності, у вчинках - наполегливості.

Флегматик. У нього відносно низька нервово-психічна активність, рівна міміка, мова. Флегматик незворушний, спокійний навіть в найскладніших ситуаціях, настрій рівне. Урівноважений і спокійний у справах і вчинках, ретельно планує діяльність, прагне до системи, ґрунтовний. У міру товариський. Разом з тим, інертний, повільно переключається з однієї роботи на іншу. "Не квап", - таким має бути підхід до флегматику.

Меланхолік. Низький рівень активності, приглушена міміка, мова, швидко стомлюється. Він легко ранимий, схильний глибоко переживати навіть незначні події, але зовні мляво реагує на них. Йому властиві астеничні, легко виникають переживання, підвищена вразливість, сором'язливість. По-справжньому добре відчуває себе в звичній обстановці, в якій здатний виявляти наполегливість, завзятість, бути активним. З новими людьми відчуває почуття ніяковості, не впевнений у собі, тривожний. Однак це тонко

відчуває, обачна людина і відданий друг. "Не нашкодь", - принцип підходу до меланхоліку.

Холерик. Високий рівень нервово-психічної активності, руху різкі, стрімкі, імпульсивні. Холерик, знаходячись під впливом пристрасті, виявляє чудову силу в діяльності, енергію і наполегливість. Сила його почуттів - гордість, честолюбство, мстивість - не знають меж, якщо він знаходиться під впливом пристрасті. Розмірковує мало, діє швидко, рвучко. Схильний до різких змін настрою, часто призводить до конфліктів, прямолінійний, погано стримує себе. Захопившись якоюсь справою, холерик марнотратно витрачає свої сили і виснажується більше, ніж слід. "Ні хвилини спокою", - такий принцип підходу до холериків.

Кожен темперамент має свої переваги і недоліки. Так, при хорошому вихованні і самоконтролі сангвініку властиві чуйність, флегматику - витримка і самовладання, холериків - активність, пристрасність у роботі, меланхоліків - вразливість. Недоліками темпераменту є: у сангвініка - поверховість, розкиданість; у флегматика - байдужість до інших, "сухість"; у меланхоліка - замкнутість, сором'язливість; у холерика - імпульсивність.

Слід мати на увазі, що в житті чітко виражені типи темпераменту зустрічаються не так часто, звичайно людині властива та чи інша їх комбінація. Прояв темпераментів виразніше виражено у молодих людей, з віком вона стає менш яскравим, приглушеним, так як поведінка людини все більше регулюється рисами характеру.

2 РОЛЬ ТЕМПЕРАМЕНТА В ДІЯЛЬНОСТІ

У середині ХХ ст. інтерес вчених і практиків до типів темпераменту прокинувся з новою силою, що дозволило уточнити і розширити уявлення про вплив темпераменту на поведінку і діяльність людини. Так, вченими школи Б.Ф. Теплова було виявлено, що сила нервової системи, пов'язана з працездатністю, має не тільки позитивні, але і негативні моменти. Низька працездатність слабого типу компенсується високою чутливістю, що дозволяє більш тонко реагувати на зміни навколишнього середовища.

Неуравновешанність холерика негативно відбивається на діяльності, що вимагає швидких реакцій, рухливості. Вплив темпераменту на ефективність діяльності посилюється в екстремальних умовах.

Дослідники показали, що тип темпераменту накладає відбиток на формування навичок виробничої діяльності. Так, у сангвіників рухові навички утворюються дуже швидко, хоча спочатку спостерігається хаотична діяльність методом проб і помилок. Сформовані навички у сангвіників відрізняються міцністю і завадостійкістю. У холериків рухові навички утворюються важче, ніж у сангвіників. Сторонні перешкоди істотно впливають на їх діяльність, іноді розбудовуючи її повністю.

Флегматики мають сповільнені, але висококоординовані рухи. Завдяки їх точності, узгодженості, а в ряді випадків - прояву великої наполегливості - вони значною мірою компенсують свою інертність, показуючи високу продуктивність праці. У меланхоліків навички виробляються з працею і легко гальмуються. Після вправ вони можуть досягати задовільного рівня, але тільки у звичній обстановці. Робота, повна несподіванок, ускладнень, їм протипоказана. Описані особливості значною мірою проявляються не тільки в рухових, але і в інших видах діяльності.

Особливості темпераменту в значній мірі визначають індивідуальний стиль діяльності кожної людини. Індивідуальний стиль діяльності - це обумовлена типологічними особливостями стійка система прийомів, способів, методів, яка складається в особистості в процесі діяльності і доцільна для досягнення успішного результату.

У процесі діяльності людина вибирає такі прийоми і способи виконання дій, які найбільшою мірою відповідають її темпераменту. Наприклад, на основі інертності нервових процесів виникає пунктуальність, схильність не відриватися від початої справи, легко здійснюються плавні рухи, стереотипним способом реалізації завдань. А на основі рухливості стихійно складаються протилежні риси. Із сукупності таких мимовільних форм

реагування складаються цілком свідомо застосовуються й цілеспрямовані системи дій, прийомів, які характеризують індивідуальний стиль.

Щоб здійснювати індивідуальний підхід до учнів, необхідно знати їх темперамент. Для визначення темпераменту людини слід звернути увагу на його активність.

В.Д. Небиліцин в структурі темпераменту виділяє загальну, рухову і емоційну активність.

Загальна активність - це готовність людини до діяльності, до освоєння всього нового, прагнення до перетворення, подолання перешкод. Високий рівень загальної активності відрізняється у холериків і сангвініків, найнижчий - у меланхоліків і флегматиків.

Рухова активність - це швидкість, ритм, сила рухів людини (ходи, жестів, міміки), а також сила, швидкість і ритм мови. Високий рівень рухової активності характерний холериків і сангвініків (ходять швидко, ритмічно, говорять голосно і т.д.). Низький - для меланхоліків і флегматиків (ходять плавно, мова спокійна, тиха і т. д.).

Емоційна активність - легкість, з якою емоції стають спонукальною силою вчинку. Низький рівень емоційної активності характерний для сангвініків і флегматиків. Високий - для холериків і меланхоліків. Холерики і меланхоліки вразливі, але холерики імпульсивні, меланхоліки немає. У холериків відбувається швидка зміна емоційних станів, у меланхоліків немає.

Узгодженість загальної, рухової й емоційної активності характеризує темперамент людини.

На базі темпераменту формується характер.

Якщо оцінити наведені психологічні характеристики темпераменту, то побачимо, що в кожному з них є як хороші, і погані властивості. Так, сангвінік емоційний і відрізняється хорошою працездатністю, але спонукання його нестійкі, так само хитке і його увагу. Меланхолік відрізняється меншою працездатністю і великий тривогою, але він тонко відчуває людина, зазвичай обережний і обачний. Отже, немає темпераментів "поганих" чи "хороших" -

кожен темперамент хороший тільки в умовах поганих в інших. Не визначає він і соціальної цінності людини - від темпераменту не залежать схильності, світогляду та переконань людини, зміст його інтересів. Серед видатних людей минулого зустрічаються люди з самими різними темпераментами: А.В. Суворов і А.І. Герцен були сангвиниками, Петро 1 і І.П. Павлов - холериками, Н. В. Гоголь і П.І. Чайковський - меланхоліками, а М.І. Кутузов і І.А. Крилов - флегматиками. І серед наших сучасників - видатних спортсменів, льотчиків-космонавтів, державних діячів - ми бачимо людей, істотно різняться за темпераментом. Точно так само і люди одного типу темпераменту можуть бути як передовими діячами, так і консервативними.

У залежності від того, як людина ставиться до тих чи інших явищ, до життєвим завданням, до оточуючих людей, він мобілізує відповідну енергію, стає здатним до тривалих напружень, змушує себе змінити швидкість своїх реакцій і темп роботи. Вихований і досить вольовий холерик здатний виявляти стриманість, перемикає свою увагу на інші об'єкти, хоча це йому дається з великими труднощами, ніж, наприклад флегматику.

Під впливом життєвих умов, певного способу дій в холерика може сформуватися інертність, повільність, безініціативність, а у меланхоліка - енергійність і рішучість. Життєвий досвід і виховання людини маскують прояв типу вищої нервової діяльності та темпераменту людини.

Однак окремі сильні психічні потрясіння, складні конфліктні ситуації можуть раптово демаскувати, загострити ту чи іншу природну динамічну особливість психіки людини.

У системі виховання та перевиховання типологічні категорії людей вимагають особливо уважного індивідуального підходу. При незвичайних надсильних впливах, що породжують злочинно-небезпечну ситуацію, раніше сформовані гальмівні реакції можуть "розгальмувати" перш за все у людей холеричного типу. Меланхоліки малостійкі до важких ситуацій, більш схильні до нервово-психічному зриву.

"Образ поведінки людини і тварини обумовлений не тільки природженими властивостями нервової системи, а й тими впливами, які падали і постійно падають на організм під час його індивідуального існування, тобто залежить від постійного виховання або навчання в самому широкому розумінні цих слів. І це тому, що поряд із зазначеними вище властивостями нервової системи безперервно виступає і найважливіше її властивість - висока пластичність ". Залежно від умов життя і діяльності людини окремі властивості її темпераменту можуть посилюватися або послаблюватися. У той же час властивості темпераменту мають тенденцію більш різкого прояву з віком людини.

3 ХАРАКТЕР

У психології поняття «характер» (грец. «друк», «карбування») означає сукупність стійких індивідуальних особливостей особистості, які складаються і виявляються в діяльності і спілкуванні, обумовлюючи типові для неї способи поведінки.

Поняття характеру дуже різняться в теоретичних побудовах окремих авторів.

У сучасній та зарубіжній характерології можна виділити три напрями:

Конституційно-біологічне. Характер, по суті, зводиться до суми конституції і темпераменту.

Психоаналітичне. Характер пояснюється виходячи з несвідомих потягів людини.

Ідеологічні. Характер полягає в гальмуванні інстинктів, яке визначається етико-логічними санкціями.

На думку А.Г. Ковальова характер - це своєрідність складу психологічної діяльності, що виявляється в особливостях соціальної поведінки особистості.

У характері кожної людини слід бачити єдність стійких і динамічних властивостей. Основа характеру складається поступово, зміцнюється в процесі

життя і ставати типовою для даної людини, а конкретні прояви характеру можуть видозмінюватися залежно від ситуацій, в якій перебуває людина, під впливом людей, з якими він спілкується. Вирішальним для розуміння характеру є відношення між суспільно і особистісно значущим для людини. Саме спрямованість особистості лежить в основі єдності, цілісності й сили характеру. Однак характер і спрямованість особистості не одне і теж. Головна умова освіти характеру - наявність цілей життя. Безхарактерним людині властиво відсутність або розкиданість цілей. Спрямованість особистості накладає відбиток на все поведіння людини. У цій сформувалася системі завжди щось висувається на перший план, домінує в ній, додаючи характеру людини своєрідний колорит. Найважливіше теоретичне і практичне значення при вивченні характеру і виборі психолого-педагогічних засобів впливу має правильне розуміння його природи і вхідних у нього компонентів.

У психології існують наступні точки зору на природу характеру: одні вважають, що він спадково обумовлений, інші - що він цілком визначається умовою життя, треті - що характер має як спадково обумовлені, так і придбані властивості.

Першій точки зору властива біологізація характеру, друга є іншою крайністю - соціалогізацією характеру, що зводить нанівець роль біологічного чинника. Обидві точки зору хибні, оскільки не відповідають дійсності. Більш реально відображає природу характеру прийнята у вітчизняній психології точка зору, згідно з якою характер не вроджений, але в його проявах позначаються і особливості організації (і в першу чергу нервової системи, генотипу). На думку Ю.Б. Гіппенрайтер, необхідно розглядати певні властивості організму як біологічні або генотипічну передумови характеру. Згідно з положеннями сучасної генетики, успадковується лише «норма реакції», тобто набір різних способів реагування на вплив середовища.

Аналіз проблеми «біологічних основ характеру» дозволяє наступні висновки:

Детермінанти властивостей характеру слід шукати як в особливостях генотипу, так і в особливостях впливу середовища;

Ступінь відносного участі чинників спадковості та впливу середовища у формуванні характеру може бути різною;

Генотипічні і середовищні впливи на характер можуть призвести до ефекту «алгебраїчного складання». Як вважає Ю.Б. Гіппенрайтер, при несприятливому поєднанні навіть сильна генотипічна схильність може не реалізуватися, або не привести до патологічних відхилень характеру.

4 КЛАСИФІКАЦІЯ РИС ХАРАКТЕРУ

Характер - це нерозривне ціле. Але вивчити і зрозуміти таке складне ціле, як характер, не можна, не виділивши в ньому окремих сторін або типових проявів (чорт характеру). Загальні риси характеру виявляються у відносинах особистості до суспільних обов'язків і боргу, до людей, до самої себе. Відношення до суспільних обов'язків і боргу насамперед виявляється у відношенні особистості до суспільної праці. У зв'язку з цим виявляються такі риси характеру, як працьовитість, сумлінність, наполегливість, ощадливість, і протилежні їм - лінощі, недбалість, пасивність, марнотратство. Ставлення людини до праці має вирішальний вплив на формування його інших особистісних якостей. Д. І. Писарєв писав: "Характер загартовується працею, і хто ніколи не добував собі власною працею насущного прожитку, той у більшій частині залишається назавжди слабкою, млявою і безхарактерним людиною". Ставлення до людей наочно виступає в таких рисах характеру, як товариськість, увічливість, доброзичливість і т. п. Антиподами цих рис є замкнутість, безтактність, недоброзичливість. Як стверджував В. Гюго, "у кожної людини три характери: той, який йому приписують; той, який він сам собі приписує; і, нарешті, той, який є в дійсності". З метою з'ясування суті свого характеру людині корисно знати думка про себе колективу, в якому він працює і проводить значну частину свого життя. І насамперед те, наскільки упорядковані в нього відносини з людьми, наскільки він потрібний людям, наскільки він авторитетний серед них. Відношення до самого себе виявляється

в самооцінці своїх дій. Твереза самооцінка - це одне з умов удосконалювання особистості, що допомагають виробляти такі риси характеру, як скромність, принциповість, самодисципліна. Негативними рисами характеру є підвищена зарозумілість, зарозумілість і хвастощі. Людина, що володіє цими рисами, звичайно неуживчива в колективі, мимоволі створює в ньому передконфліктний і конфліктні ситуації. Небажане і інша крайність у характері людини: недооцінка своїх достоїнств, боязкість у висловленні своїх позицій, у відстоюванні своїх поглядів. Скромність і самокритичність повинні поєднуватися з загостреним почуттям власної гідності, заснованому на свідомості дійсної значимості своєї особистості, на наявності відомих успіхів у праці на загальну користь. Принциповість - одне з цінних особистісних якостей, що додають характеру діяльну спрямованість. Вольові риси характеру. Під волею розуміється складний психічний процес, який викликає активність людини і будить його діяти направлено. Воля є здатністю людини переборювати перешкоди, домагатися поставленої мети. Конкретно вона виступає в таких рисах характеру, як цілеспрямованість, рішучість, наполегливість, мужність. Дані риси характеру можуть сприяти досягненню як суспільно корисних, так і антигромадських цілей. Для цього важливо визначити, який мотив вольового поведіння людини. "Хоробрий учинок, мотив якого складається в поневоленні іншої людини, у захопленні чужого добра, у просуванні по службі, і хоробрий вчинок, мотив якого полягає в тому, щоб допомогти загальній справі, володіють, звичайно зовсім різними психологічними якостями". За вольової активності характери підрозділяються на сильні і слабкі. Люди сильним характером мають стійкі цілі, ініціативні, сміливо приймають рішення і реалізують їх, мають велику витримку, мужні і сміливі. Людей, у яких ці якості слабо виражені або окремі з них відсутні, відносять до категорії слабохарактерних. Їм властиво пасивний прояв своїх ділових і особистих якостей. Найчастіше такі люди, маючи самі гарні наміри, не домагаються значимих результатів у роботі, навчанні. Багато хто з них щиро переживають своє невміння самотійно, наполегливо і рішуче діяти.

5 ТИПИ ХАРАКТЕРУ

Характер авторитарний - термін Е. Фромма, що означає тип характеру садомазохістської особистості, для якої характерні одночасно захоплення владою і бажання підкорятися їй - і прагнення самої стати владою і підкоряти інших. Також притаманна любов до обмежує свободу умов, охоче підпорядкування долі.

Характер астено-невротичний - один з типів акцентуації характеру. Властиві швидка стомлюваність, дратівливість, схильність до депресій і іпохондрії.

Характер Біофільний - згідно з Е. Фроммом - форма структури характеру, яка виступає у вигляді розвинутої форми продуктивного характеру. Для нього типові: любов до життя і живого; прагнення підтримувати зростання, розвиток і прогрес; конструктивність, продуктивність, созидательність; прагнення творити добро, і пр.

Характер гіпертімний - один з типів акцентуації характеру. Відрізняється майже завжди хорошим, навіть злегка піднесеним настроєм, бризкущою енергією, нестримною активністю. Постійне прагнення до лідерства - неформального. Гарне почуття нового поєднується з нестійкістю інтересів, велика товариськість - з нерозбірливістю в знайомствах. Гіпертіми легко освоюються в незнайомій обстановці. Схильні переоцінювати свої можливості і будувати надмірно оптимістичні плани на майбутнє. Короткі спалахи роздратування бувають викликані прагненням оточуючих придушити їх активність і лідерські схильності. Для гіпертимов важкі ситуації, де суворо регламентується поведінка, де немає свободи ініціативи, де монотонна праця або вимушена бездіяльність. У таких ситуаціях вони дають вибухи або зриви. «Слабка ланка» характеру гіпертимного - ізоляція від однолітків, вимушене неробство, одноманітність, суворий режим.

Характер істероїдний (характер демонстративний) - один з типів акцентуації характеру. Для істероїдного акцентуантов найважче переносити

неувага до його особи. Він прагне до похвал, слави, лідерства, але з-за ділової незрілості скоро втрачає позиції і тоді дуже страждає. Залишити истероида у спокої - значить створити ситуацію психологічного дискомфорту або навіть стресу. Його «слабка ланка» - удари по егоцентризму, неможливість бути в центрі уваги, викликати загальний інтерес до себе.

Характер конформний - один з типів акцентуації характеру. Властиві надмірна підпорядкованість і залежність від думки інших, недолік критичності та ініціативності, консерватизм.

Характер твердий - згідно З. Фрейду - термін для назви характеру осіб, тяжіють до дій нав'язливим.

Характер некрофільний - згідно з Е. Фроммом - злякисна форма структури характеру. Типові наступні стани: страх перед життям; потяг до мертвечини; інтерес до хвороб і смерті; особливого роду безживність і відчуженість; установка на володіння, владу і силу; орієнтація на минуле; механічне сприйняття життя; примусовий педантизм, садизм; схиляння перед технікою; руйнування життя, і пр.

Характер нестійкий - один з типів акцентуації характеру. Властиві схильність піддаватися чужому впливу, пошук нових вражень, поверхнева товариськість.

Характер паранойяльний (характер застревающий) - один з типів акцентуації характеру. Властиві підвищена підозрілість і образливість, стійкість негативних афектів, прагнення до домінування, неприйняття чужих думок і висока конфліктність.

Характер сенситивний - один з типів акцентуації характеру. Властиві підвищена вразливість, боязкість, загострене почуття власної неповноцінності.

Характер соціальний - згідно з Е. Фроммом - сукупність рис характеру, яка присутня у більшості членів соціальної групи, виникла в результаті спільних для них переживань і способу життя. Соціальний характер є ключовим для розуміння суспільних процесів, бо цей характер - основний

елемент функціонування суспільства і в той же час - проміжна ланка між соціально-економічною структурою і пануючими в суспільстві ідеями та ідеалами. Аналіз соціального характеру як форми зв'язку між соціальною системою та індивідуальною психікою приводить до висновку про існування типів характерів відповідних соціальній структурі суспільства та формами відчуження і самовідчуження людини.

6 АКЦЕНТУАЦІЇ ХАРАКТЕРУ

Опис різноманіття типів характеру має бути доповнено описом різноманіття акцентуацій характеру. Якщо характер в цілому визначається нами як стійка спрямованість реагування, то при обтяженні характеру акцентуацією на перший план виходять ті чи інші хворобливі порушення. Акцентуаціями є такі варіанти розвитку характеру, яким властиво: 1) порушення потребностно-мотиваційної сфери у формі домінування амбівалентних станів, 2) зниження здатності до соціальної адаптації, 3) підвищена ранимість, чутливість до певного роду впливів, що викликає неадекватне реагування (знижена резистентність). Можна виділити наступні класи акцентуацій. Астенічні, що включають в себе порушення психастенического, неврастенічного і сензитивного виду. Дистимической, об'єднуючі порушення гіпертимного, гіпотімного і циклоїдного виду. Соціопатичні, усередині яких слід розмежовувати порушення конформного, нонконформності і параноїдального виду. "Психопатичні", що включають в себе варіанти шизоїдних, епілептоїдних і істероїдних порушень. Наведемо їх короткий опис.

Психастенік. Домінуючими рисами поведінки є нерішучість, тривожна недовірливість у вигляді очікувань несприятливих подій, тривога за благополуччя своїх близьких, схильність до розсудателству, самоаналізу-самокопирсання. Нерішучість проявляється в довгих і болісних коливаннях при необхідності зробити самостійний вибір. Однак, коли рішення прийнято, на перший план виступає нетерплячість, прагнення негайно його виконати. Як гіперкомпенсації нерішучості можуть спостерігатися самовпевнені,

безапеляційні судження, перебільшена резолюція (відчайдушність). Захистом від постійної тривоги стають ритуальні дії, увага до прикмет. Як компенсаторне освіта проти тривоги перед новим, незнайомим, виступає педантична схильність до порядку, незмінному режиму, будь-яке порушення якого провокує тривогу. В якості компенсаторних утворень можуть виступати також схильність до ретельного планування майбутньої діяльності, хороша обізнаність, висока компетентність.

Неврастенік. На першому плані психічного образу знаходяться такі риси, як підвищена стомлюваність, дратівливість, схильність до іпохондрії, страхів, боязкості. Стомлюваність швидко настає і при розумових заняттях, і в обстановці змагань при фізичних та емоційних напругах. Дратівливість проявляється раптовими афективними спалахами, нерідко виникають з незначного приводу і легко змінюються каяттям і сльозами.

Сензитив. Перш за все відзначаються боязкість і сором'язливість, легко виявлені при сторонніх і в незнайомій обстановці. Труднощі в спілкуванні з усіма, крім близьких, внаслідок цього іноді виникає хибне враження про замкнутості, відгородженій від оточуючих. Надмірні вимоги до себе приймають форму постійних докорів совісті. Прагнення до гіперкомпенсації приймає форму самоствердження не в тій області, де можуть розкритися здібності, а там, де відчуває власну слабкість. Боязкий і сором'язливий може надягати личину штучної веселості, розбещеності, зарозумілості, але в несподіваній ситуації швидко пасує. Часто прагне зайняти громадські пости, де боязкість компенсується авторитетом організації, добре виконує формальну частину доручених йому функцій. Труднопереносима є ситуації надмірної уваги з боку оточуючих, особливо недобррозичливість, глузування, підозри в непристойних вчинках.

Гіпертим. Властиві підвищена потреба в припливі життєвих вражень, соціальному визнанні, фамільярність, авантюризм. Погано переносить жорстку дисципліну, суворо регламентований контроль. У незвичних ситуаціях проявляє винахідливість. До правил і законам відноситься

легковажно, часом цинічно. Неакуратний, необов'язковий. Погано справляється з роботою, що вимагає посидючості, ретельності. Притаманні завищена самооцінка і схильність будувати райдужні плани на майбутнє, які легко забуваються і змінюються новими.

Гипотен. Відрізняють постійно знижений настрій, підвищена тривожність, очікування, що ось-ось має станеться щось неприємне. Проблиски поліпшення настрою супроводжуються загостренням тривожності: за радість треба платити новими нещастями ("сміятися - до сліз"). Часто відчуває почуття провини, неповноцінності: здається, що в чомусь винен, що оточуючі дивляться на нього зверхньо. Від труднощів впадає у відчай, не здатний до вольового зусилля. Постійно погане самопочуття. Після сну потрібний тривалий період відпрацьовування. Властиві рухова млявість, загальмованість. Об'єктивно потребує створення і підтримки зміцнюючого (тонізуючого) режиму життєдіяльності.

Циклотим. Визначальна риса - маломотивовані різкі коливання настрою, що зберігається потім протягом тривалого (місяці) часу. Від настрою, в якому знаходиться циклотим в даний період, залежить все: і самопочуття, і працездатність, і товариськість. Відповідно настрою і майбутнє те розцвічується райдужними фарбами, то представляється сірим і безрадісним, і минуле постає то як ланцюг сприятливих подій, то як суцільно складається з невдач і несправедливостей, і повсякденне оточення здається те зловмисним, то доброзичливим.

Конформіст. Виділяється зниженою потребою в індивідуалізації, відзначається низька ініціативність, тяжіння до банального, шаблонного, загальноприйнятому, знеособленість. Прагнучи завжди відповідати оточенню, не може протистояти йому. Внутрішній дискомфорт настає, коли чимось виділяється зі звичної для нього середовища. Властива невмотивована неприязнь до тих, хто не слідує загальноприйнятим стандартам.

Нонконформіст. Домінує яскраво виражена потреба діяти всупереч встановленим правилам, що поєднується з безвільністю, коли справа

стосується виконання обов'язків, обов'язку, досягнення імперативно поставлених ззовні цілей. Відсутня життєва перспектива. Соціальні зв'язки ослаблені, помітна тяга до випадкових компаній, селищем розваги, легку зміну вражень. Потяг до дозвільному проведенню часу.

Параноїд. Відрізняється насамперед підвищеною конфліктністю внаслідок наполегливого прагнення до впровадження нововведень. Підозрілий: сприймає людей, які не поділяють його поглядів, як недобросовісних, недоброчливих. Має місце ригідність поведінки. Байдужість або небажання прийняти пропоновані ним проекти ще більшою мірою налаштовують на досягнення своєї мети. Характерна зосередженість, фіксованість на поставленій меті, знижена здатність до розуміння інших, до емпатії.

Шизоїд. На першому плані психічного образу знаходиться відчуженість від оточуючих. Незацікавленість у тому, щоб зрозуміти інших і бути зрозумілим іншими. Шизоїд властива замкнутість, заглибленість у світ внутрішніх переживань і думок, які нерідко відірвані від повсякденності і як би протиставлені їй. Відзначаються екстравагантність поведінки, захопленість, їх химерність, які, однак, не служать способом залучення уваги до себе, а висловлюють індиферентність до оточення. Слабкість інтуїції і співпереживання підкреслює враження холодності, черствості. Ці риси можуть посилюватися в результаті швидкої истоощаємості інтересу до міжособистісної взаємодії.

Епілептоїд. Характеристична ознака - періоди так сумного настрою, коли епілептоїд робиться запальним, дратівливим, схильним до садистським реакцій. Мають місце образливість, вантаж негативних емоцій зберігається довго і потребує розрядки через помсту, крім того, помітні обмеженість, зосередженість на одного разу вибраному колі інтересів. Акуратне, скрупульозне виконання встановленого порядку може супроводжуватися роздратуванням, коли хто-небудь цей порядок руйнує. Асиметрія в

міжособистісних відносинах виявляється в наступному: вважає своїм обов'язком давати поради, повчати, але не терпить до себе повчального відносини. Відзначається схильність до розважливих, детальним, неквапливим роз'яснень та роздратування, коли переривають, не дають доказати, кваплять. Успішно справляється з роботою, що вимагає ретельного, пунктуального виконання інструкцій.

Істероїд. Домінуючою рисою цього типу акцентуації є ненаситний егоцентризм: прага постійної уваги до своєї персоні з боку оточуючих, захоплення, здивування, шанування, співчуття. Не терпить байдужого ставлення до себе, вважаючи за краще обурення чи ненависть на свою адресу. На цій основі розвивається схильність до фантазування, через яку реалізується потреба бачити і уявляти себе в незвичному світлі. Відсутність глибоких, щирих, стійких почуттів поєднується з експресивністю поведінки, театральністю переживань, схильністю до малювання, позерства. Добре розвинена емпатія. Не володіючи достатньою стеничністю, здатністю підкоряти інших, може на нетривалий час займати лідируюче положення в групі за рахунок здатності виражати народжуються настрою. Перед труднощами пасує, особливо якщо немає шансів сконцентрувати увагу на своїй персоні. Психологічно домінуюча риса виявляється і в зовнішньому вигляді, який весь орієнтований на залучення уваги: ажитація, впадають в очі одяг, прикраси, гучний сміх, різноманітні голосові модуляції. Соціальні контакти хоча і великі, але поверхові й нестійкі, підтримуються до тих пір, поки підкріплюють егоцентричну орієнтацію.